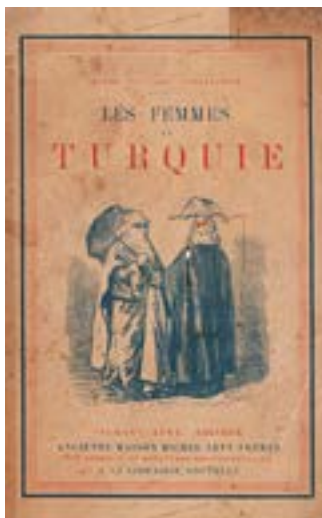

ŻYCIE CODZIENNE KOBIET W XIX-WIECZNYM IMPERIUM OSMAŃSKIM OCZYMA OSMANA BEYA. PERSPEKTYWA SOCJOLOGICZNO- -ANTROPOLOGICZNA KOŃCA XIX WIEKU

W literaturze polskiej problematyka dotycząca kobiet w imperium osmańskim jest reprezentowana przez nieliczne publikacje, mające charakter przyczynkowy. W literaturze zagranicznej natomiast tej tematyce poświęcono kilka fundamentalnych dzieł¹ i wiele studiów przyczynkarskich, w sumie dosyć dobrze reprezentujących stan naszej dzisiejszej wiedzy w tym zakresie². Jednak wolumin, którego treść posłużyła do niniejszych badań, stanowi pozycję unikalną – jest świadectwem epoki. Osman Bey, oficer w służbie

tureckiej, napisał – wydaną w 1848 r. – książkę poświęconą opisowi sytuacji kobiet w ówczesnym państwie osmańskim. Zatytułowana została *Kobiety w Turcji* (*Les femmes en Turquie*)³.

Autor tego dzieła (zależnie od źródeł bądź Turek⁴, bądź syn z mieszanego małżeństwa Brytyjczyka i Greczynki) używał wielu nazwisk (m.in. Kıbrıslı Binbaş, Kibrizli-Zadé), przy czym podczas pierwszego okresu swojego życia (spędził go w osmańskiej Turcji) znany był jako Osman (Seifi) Bey, później (głównie w Europie Zachodniej i USA) jako Frederick Millingen, a następnie – przede wszystkim w Cesarstwie Rosyjskim – Vladimir Andrejevich. Ponieważ był oficerem (tureckim, później rosyjskim), w okresie „europejskim” i później dodawał przed nazwiskiem swój stopień wojskowy:

¹ M.in. M.R. Hunt, *Women in Eighteenth-Century Europe*, New York 2010.

² Na przykład tematyce haremów poświęcono zarówno obszerną zbiorową pracę *Harem Histories. Envisioning Places and Living Spaces*, red. M. Booth, A. Afsaruddin, Y. Noorani, I.C. Schick, N.M. El Cheikh, Durham 2010, jak i artykuł R. Barzilai-Lumbroso, *Turkish Men and the History of Ottoman Women: Studying the History of the Ottoman Dynasty's Private Sphere through Women's Writings*, „Journal of Middle East Women's Studies” 2009, t. 5, nr 2, s. 53–82. Ciekawa jest też publikacja dotycząca – wszechstronnie rozpatrywanego – procesu westernizacji odzieży kobiet osmańskich: F. Koç, E. Koca, *The Westernization Process in Ottoman Women's Garments: 18th Century-20th Century*, „Asian Journal of Women's Studies” 2007, t. 13, z. 4, s. 57–84.

³ Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, Paris 1878. Tu i dalej wszystkie przekłady na język polski są dziełem autora artykułu.

⁴ F. Boase, *Modern English Biography*, vol. 2, London 1965; za: <https://www.gutenberg.org/files/71046/71046-0.txt> (dostęp: 7 października 2023).

major. Urodził się w 1832 r. w Stambule⁵ i był (jak podaje źródło)⁶ pasierbem Wielkiego Wezyra Kıbrıslı Mehmeda Paszy. Według większości biografów był synem brytyjskiego chirurga Juliusa Michaela Millingena (1800–1878), który służył w armii greckiej. Julius popadł w niewolę u Turków w 1823 r. i był później nadwornym lekarzem pięciu kolejnych sułtanów. Matka Osmana Beya, Melek Hanim, była Greczynką, miała powiązania rodzinne z Armenią i Francją. Jak na ówczesne czasy była kobietą nietuzinkową, m.in. napisała książkę *Trzydzieści lat w haremie* (London: Chapman and Hall, 1872)⁷. W czasie wojny Osman Bey był od sierpnia 1854 r. do sierpnia 1855 adiutantem m.in. müşira (marszałka) Mustafy Paszy, dowódcy armii w Batumi⁸. Po dziewięciu latach służby w armii tureckiej Osman Bey zrezygnował (lub został zwolniony) ze służby, następnie dużo podróżował po świecie. Podobno podczas wojny secesyjnej zgłosił się w 1865 r. na ochotnika do armii zwolenników Unii, ale przybył do Nowego Jorku już po zakończeniu walk i nie brał w nich udziału. W Europie prawdopodobnie utrzymywał się z wykładów o Turcji, jej sprawach wewnętrznych i zagranicznych, a także z drukowanych pamfletów i książek. W 1873 r. udał się do Petersburga i złożył wniosek o obywatelstwo rosyjskie. Jako osoba dorosła ochrzcił się w greckokatolickiej Cerkwi i przyjął imię Alexei Andrejevitch

(pisownia za oryginałem)⁹, służył Rosji w następnej wojnie z imperium osmańskim i wziął udział w szturmie na twierdzę Kars w listopadzie 1877 r., za co otrzymał m.in. Order Świętej Anny III klasy¹⁰. W 1877 r. opublikował swoje francuskie wspomnienia. Zmarł ok. 1901 r. w Nicei (data i miejsce niepewne). Napisał kilka książek, wydanych w latach 1870–1890, głównie w języku francuskim. Zostały one jednak szybko przetłumaczone m.in. na język angielski¹¹. Jego życiorys jest niejasny, pełen niepotwierdzonych i często sprzecznych danych. Przez niektórych badaczy¹² Osman Bey uznawany jest za awanturnika i oszusta, „agenta wpływu”¹³. Niektóre biblioteki, np. Bibliothèque Nationale de France, podają nawet, że nazwisko „Millingen” było pseudonimem francuskiego autora Jean-Adolphe’a Decourdemanche’a¹⁴.

Jednak niezależnie od tego, czy Osman Bey to nazwisko czy pseudonim autora, publikacja *Kobiety w Turcji* ma charakter wczesnosocjologiczny i jest wyjątkowa w literaturze XIX-wiecznej: m.in. analizuje miejsce i status kobiety w muzułmańskiej społeczności imperium osmańskiego. Czyni to w sposób systematyczny i wyczerpujący temat, metodologicznie i merytorycznie dojrzale i spójnie.

⁹ F. Boase, *Modern English Biography*, dz. cyt.

¹⁰ C. Badem, *The Ottoman Crimean War*, dz. cyt., s. 8.

¹¹ Między innymi: Osman-Bey, *Les imams et les derviches: pratiques, superstitions et moeurs des turcs*, Paris 1881; Osman-Bey, *Les Anglais en Orient, 1830–1876*, Paris 1877; F. Millingen (Osman-Seify-Bey), *La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz, 1862–1867: accompagnée d'une carte inédite de l'Arménie orientale ou Kurdistan septentrional*, Paris 1868.

¹² M. Brechtken, *Osman Bey*, w: *Handbuch des Antisemitismus. Enmity against Jews in the past and present*, Vol. 2/2: *People L – Z*, red. W. Benz, Berlin 2009, s. 608f.

¹³ N. Demir, *Osman Bey (Frederick Millingen)'e göre XIX. Yüzyılda Türk Kadınının Toplumsal Konumu*, „Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi” 2006, nr 46 (1), s. 41–51.

¹⁴ Library of Congress, Washington, USA, za: <https://id.loc.gov/authorities/names/no2014093081.html> (dostęp: 7 października 2023).

⁵ Osman Bey, *The Conquest of the World by the Jews. An Historical and Ethnical Essay [La conquête du monde par les Juifs]*, Basel 1903; za: <https://www.cherrytreechopper.com/2020/08/the-conquest-of-world-by-jews.html?mscl-kid=56b12bc5c73411ec89c9070c2a7660df> (dostęp: 7 października 2023).

⁶ F. Boase, *Modern English Biography*, dz. cyt.

⁷ G. Halaby, *Melek Hanim: An Ottoman among the Greeks, w: Three Centuries of Travel Writing by Muslim Women*, red. S. Lambert-Hurley, D. Majchrowicz, S. Sharma, Bloomington 2022, s. 201–209.

⁸ C. Badem, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Leiden 2010, s. 7.

Współczesne środowiska muzułmańskie uznają tę pracę za nacechowaną przesadnym krytycyzmem¹⁵, jednak, jak się wydaje, jest to po prostu rozprawka krytyczna naukowo, oparta – jak dziś moglibyśmy powiedzieć – na podstawach antropologii kulturowej. Nie jest pozbawiona błędów, ale jako dokument epoki i świadectwo historyczne ma bezsprzecznie wielką wartość, szczególnie dla feministycznych badań świata islamu w niedawnej przeszłości.

Autor rozpoczyna swoje studium od wstępu (*Coup d'œil préliminaire*), w którym sygnalizuje podstawowe – jego zdaniem – przyczyny nierówności płci w Turcji osmańskiej końca XVIII w. Są to:

1. pozostałości i przesady sprzed islamu (wywodzące się ze społeczeństw koczowniczych),
2. prawne i obyczajowe uregulowania religijne i społeczne oparte na tychże, nomadycznych, rudymenciech¹⁶.

Pierwszą przyczynę ilustruje współczesnym mu, popularnym porzekadłem tureckim: „Kobiety mają włosy długie, ale rozumiemy krótkie”¹⁷, co jego zdaniem dowodzi zaszłości historycznych, ludycznych w ówczesnym imperium osmańskim. Drugą uzasadnia dobitnie: „Ale islamizm, który przyszedł później, ustanowił coś nowego: wielki porządek społeczny, który nie tylko obalił status kobiety nadany jej przez prawo Chrystusowe, ale przyznał jej jeszcze niższą rangę niż ta usankcjonowana przez prawo żydowskie [...]”¹⁸. Dalej we wstępie porównuje te same badane domeny w ówczesnych społecznościach: islamskiej, żydowskiej

i chrześcijańskiej (głównie prawosławnej).

Materiał pracy Osman Bey rozdzielił na trzy części: 1. *Turcy i ich kobiety*, 2. *Niewolnictwo i harem*, 3. *Harem sułtański*.

Jak widać, sam układ logiczny jest nowatorski i ściśle odpowiada ówczesnemu miejscu kobiety w strukturze społeczności państwa Osmanów, całkowicie odmiennej od tej z Europy tamtego okresu. Dwie części książki przedstawiają problematykę charakterystyczną dla osmańskiego islamu: niewolnictwo i jego specyficzną formę – niewolnictwo seksualne. Trzeba podkreślić merytoryczną wagę i nowatorstwo takiej struktury badań i podsumowującej je pracy. Części składające się na dzieło są objętościowo nierównomierne, co jest oczywiste: część pierwsza zawiera opis szerokiej panoramy społecznej (poświęcono jej 21 krótkich rozdziałów), część druga koncentruje się na jednym problemie, obszernym (10 rozdziałów), ale dosyć ograniczonym, a część trzecia przybliży szczególny przypadek problemu analizowanego w części drugiej. W niniejszej pracy części druga i trzecia zostały pominięte, gdyż dotyczą szczególnych przypadków.

Praca Osmana Beya ma logiczną, przejrzystą i rozbudowaną strukturę: wszystkie części dzielą się na rozdziały, z których każdy odpowiada jednemu tematowi. Rozdziały w części pierwszej to kolejno: *Kobieta przed islamem*, *Małżeństwa pielgrzymkowe*, *Rozwód*, *Zasady poligamii*, *Obowiązki kobiet*, *Prawa kobiety*, *Miejsce kobiety w strukturze społecznej*, *Edukacja rodzinna*, *Niezbędność małżeństwa*, *Zaręczyny*, *Ağırlik* (ar. *mahr*), czyli *posag wpłacany przez mężczyznę*, *Kontrakt małżeński*, *Ślub*, *Dzień po ślubie*, *Życie w i po małżeństwie*, *Rodzina poligamiczna*, *Rodzina z czterema żonami*, *Podział ról w małżeństwie i w rodzinie*, *Poligamia*

¹⁵ Między innymi N. Demir, *Osman Bey*, dz. cyt., s. 41–51.

¹⁶ Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, dz. cyt., s. 2.

¹⁷ Tamże, s. 4.

¹⁸ Tamże, s. 5.

„dyplomatyczna” i *Małżeństwa mieszane*. W pewnym sensie autor starał się zachować porządek chronologiczny zwyczajowego przebiegu życia. W części drugiej skoncentrował się na problematyce niewolnictwa i temat ten podzielił na rozdziały: *Niewolnictwo jako takie*, *Rzut historyczny na niewolnictwo*, *Niewolnictwo współczesne*, *Niewolnictwo nielegalne*, *Konieczność istnienia niewolnictwa w islamie*, *Handel niewolnikami*, *Poziom życia niewolników*, *Sytuacja niewolników kolorowych*, *Eunuchowie*, *Charakterystyka eunuchów*. Jasno widoczna jest orientalizacja problemu i jego wnikliwa analiza strukturalna przeprowadzona przez autora.

Jak już podkreślałem we wstępie, sam sposób ujęcia problemu i perspektywa badawcza autora są niepowierzchlowe i nieschematyczne, a jego tezy i wnioski są poparte logicznymi dowodami i ściśle uzasadniane: cytatai z Koranu, sunny, casusami itd.

W części pierwszej po krótkim rozdziale pierwszym, mającym charakter wstępu, znajduje się rozdział drugi¹⁹, traktujący o kobiecie w świecie przedmuzułmańskim, czyli w okresie dżahilijji. Ponieważ nie dotarły do nas teksty pisane dokumentujące dzieje i kulturę społeczeństw Półwyspu Arabskiego tego okresu (a właśnie ten etap dziejowy najmocniej odcisnął swoje piętno na treści prawa i na obyczajach islamu), autor odnosi się do ówczesnego statusu kobiety za pośrednictwem jedyne go zachowanego dokumentu: Koranu. Innymi słowy, zachowuje porządek logiczny typowy dla piśmiennictwa religijnego islamu: argumentami i uzasadnieniem są słowa Księgi Świętej muzułmanów i tradycji, czyli słowa Proroka. Można by to chyba uznać za potwierdzenie

faktu, że autorem dzieła jest sam Osman Bey, gdyż trudno przypuścić, aby Francuzowi (Decourdemanche) mógł naturalnie przyjść do głowy taki porządek i sposób prowadzenia wywodu. Jednak autor – poza samym tytułem rozdziału – nie objaśnia swojego stanowiska badawczego, stąd można odnieść wrażenie, że rozdział jest źle zatytułowany, ponieważ nagłówek mówi o kobiecie w okresie przed islamem, a autor cytuje wypowiedzi Mahometa o miejscu i roli kobiety w islamie (np. w raju muzułmańskim). Pada tylko jedno, odautorskie, dosyć ogólne zdanie na samym początku tekstu, że sposób, w jaki Mahomet mówił o kobietach, tj. „Kobieta jest tylko polem uprawnym, z którego właściciel może korzystać do woli [...]”²⁰, to „typowe dla Wschodu” stanowisko. W tradycyjnym polskim przekładzie Koranu (tłumaczenie Buczackiego, bliskie dacie powstania pracy Osman Beya) powyższy cytat brzmi następująco: „Wasze żony są to wasze pola, uprawiajcie je, ilekroć wam podobać się będzie” [2:223]²¹. Podsumowując ten fragment, autor *Kobiet w Turcji* zwięźle konstatuje, że kobieta w islamie ma wyższy status tylko wtedy, gdy jest zamężna lub była zamężna (jest wdową).

Kolejny segment pracy poświęcono przypadkowi „małżeństwa pielgrzymkowego”, popularnego podówczas obyczaju będącego „oszustwem” popełnianym dla wyższego celu. Pielgrzymka do Mekki (hadżdż) jest obowiązkiem dobrego muzułmanina, jednak kobiety stanu wolnego, które chciałyby ją odbyć, napotykały problemy natury teologicznej: w tamtym czasie uważano, że zasługa przed Bogiem dotyczy tylko muzułmanek towarzyszących mężowi

¹⁹ Tamże, s. 7–10.

²⁰ Tamże, s. 7.

²¹ *Koran*, tłum. J. M. Tarak Buczacki, Warszawa 1858.

podczas tego pobożnego obowiązku. „Aby zaradzić tej niedogodności, [kobieta] ucieka się do świętego oszustwa, polegającego na zaimprovizowaniu tymczasowego, formalnego związku, zwanego małżeństwem pielgrzymkowym”²². Chciałbym tu zwrócić uwagę na fakt (dotyczący też pozostałej części przedstawianej rozprawki), że książka Osmana Beya opisuje stan społeczeństwa, jego religię i obyczaje w danym miejscu (imperium osmańskie) i czasie (głównie przełom XIX i XX wieku). Obyczaje i prawa islamu tu opisywane często są dziś inaczej interpretowane.

Następny, wyjątkowo krótki rozdział dotyczy rozwodu. Autor *Kobiet w Turcji* uwytkła asymetryczny charakter prawny rozwodu i przytacza potoczne mniemanie, że łatwość jego uzyskania przez mężczyznę jest „sposobem na pozbycie się krnąbrnej kobiety”²³ i że często „utrzymuje [on] kobiety w granicach posłuszeństwa”²⁴. W dalszej części pisarz omawia – ogólnie, w zarysie – poligamię w islamie i odwołuje się do jej podstawy prawnej, czyli słów Proroka. Podkreśla, iż Mahomet zalecił monogamię, jednak krytycznie odnosi się do dalszej części jego wypowiedzi, w której stwierdzał on, że jeśli mężczyźnie nie wystarczy jedna kobieta, może wziąć ich kilka, najlepiej nie więcej niż cztery: „[...] nie mniej więcej nad dwie, trzy lub cztery żony, wybieraj takie, jakie się tobie podobały” (Koran, 4:3)²⁵.

Rozdział traktujący o kobiecych powinnościach rozpoczyna się od opisu surowych obyczajów fundamentalistycznego islamu, przede wszystkim nakazów całkowitego zasłaniania ciała, głowy, włosów i rąk kobiety

w miejscach publicznych, a także wymagania, aby mówiła do obcych i rozmawiała z nimi ściszym głosem. Osman Bey następnie konkluduje, że obyczaj w XIX-wiecznej Turcji, także w stolicy, znacznie ulżył kobietom w tych kwestiach, i pisze:

Jeśli chodzi o woale, to ta część toalety została także zmodyfikowana. Kiedyś te szczelne zasłony urody kobiecej były ciężkie i ordynarne; dzisiaj stały się tak piękne i lekkie, że ich naprawdę nie zauważamy ze względu na ich przejrzystość, niezależnie od tego, czy kobieta, którą zasłaniają, jest zakryta, czy nie. Ta względna emancypacja daje zauważalny efekt na ulicy [...]. A więc dziś moralność toleruje, jak widzimy, żeby kobiety ujawniały swe wdzięki także poza domem, pierwszemu lepsze przechodniowi, i czasem narażały się na ryzyko przeżycia przygody z nieznajomymi [...]²⁶.

Kolejny rozdział na zasadzie kontrastu uzupełnia obraz kobiety: tym razem szkicu je jej prawa. Autor podkreśla, iż „[w]ielkim przywilejem muzułmanek jest prawo do wyłącznego i bezpośredniego rozporządzania ich własnym majątkiem, którym mogą swobodnie zarządzać bez pomocy i interwencji męża”²⁷. Innymi słowy, jest to wolność ekonomiczna tych muzułmanek, które takowy majątek posiadają. Rozdział ósmy prezentuje zarys systemu społecznego w świecie islamu osmańskiego. Niewątpliwym konstruktorem załączków tego systemu był Mahomet. Podkreślono w tekście – funkcjonującą od czasów narodzin islamu – pasywną rolę kobiety w społeczeństwie²⁸. Pewnym zaprzeczeniem tej tezy, przynajmniej w zakresie życia ekonomicznego czasów osmańskich,

²² Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, dz. cyt., s. 11.

²³ Tamże, s. 16.

²⁴ Tamże.

²⁵ Koran, dz. cyt.

²⁶ Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, dz. cyt., s. 28.

²⁷ Tamże, s. 31.

²⁸ Tamże, s. 36.

są fakty przytaczane w pracy współczesnej badaczki Fariby Zarinebaf, która stwierdza, że w tych czasach kobiety aktywnie brały udział w życiu gospodarczym Stambułu jako pożyczkobiorczynie, właścicielki nieruchomości, założycielki małych biznesów rodzinnych, a także zarządczynie majątków i gospodynie domowe²⁹. Jednak *clou* tego rozdziału książki Osmana Beya stanowi obserwacja, iż „[z]asadą jest całkowite oddzielenie płci – fundamentalne dla społeczeństwa muzułmańskiego. Wszystkie wskazania i ich wszystkie zastosowania wywodzą się z tej właśnie idei”³⁰. Konsekwencją separacji płci jest skoncentrowanie życia społecznego w formie życia rodziny, odbywającego się w zamkniętej, prywatnej przestrzeni, niedostępnej dla oka obcego – życia tajemniczego i realizującego w praktyce egoistyczne interesy mężczyzn³¹. Prowadzi to do alienacji kobiet. „Niewiedza kobiet, czyli ich całkowita nieznamość wszystkiego, co dzieje się na świecie, wynika z ich odosobnienia i separacji płci. Wśród klas zamożnych zajęcia kobiet obejmują niewiele więcej niż picie, jedzenie i ubieranie się. Resztę czasu zajmują spacer, wizyty i – czasami – wesela”³². Wspomniana ignorancja ówczesnych muzułmańskich kobiet, której przyczyną – zdaniem Osmana Beya – była inercja społeczna i reguły islamu, dziś jest krytycznie postrzegana przez badaczy muzułmańskich. (Jak pisze Nur Melek Demir: „Z drugiej strony za zacofanie kobiet obwinia religię islamską”)³³.

W kolejnym rozdziale autor *Kobiet w Turcji* porusza temat edukacji domowej, czyli

podstawy wykształcenia wszystkich dzieci w XIX wieku. Jego konkluzja jest jednoznaczna: poziom edukacji domowej, w świecie islamu zdominowanej przez matkę (jej rolą wynikającą z reguł społecznych islamu jest wychowanie dzieci, nauczanie ich islamu i podstaw wszelkiej wiedzy), prowadzi – z powodu niewiedzy kobiet osmańskich – do niedouczenia muzułmańskich dzieci, co później zmusza je do uzupełniania wiedzy³⁴.

W rozdziale dziesiątym Osman Bey mówi o konieczności wyjścia za mąż przez kobietę, aby zachowała ona choćby pewien status w społeczeństwie, i stwierdza, iż w świecie Osmanów istnieją dwa rodzaje małżeństwa: albo „mężczyzna wybiera sobie żonę, albo ją sobie kupuje”³⁵. Pisarz podkreśla też, że kobieta właściwie nie ma możliwości sprzeciwu, może o jego wyrażenie prosić rodziców lub zastępującego ich opiekuna³⁶. W rozdziale tym opisano praktyki zawierania małżeństw: kolejność inicjatyw, pierwsze kroki, metody zawierania „narzeczeństwa”, co stanowi bogaty materiał dla antropologa kultury. Zwyczaje, rytuały, przedstawienie typowych zachowań, casusów, a nawet charakterystycznych zwrotów językowych używanych w takich sytuacjach plastycznie oddają tło obyczajowe epoki.

Rozdziały jedenasty i dwunasty niosą wartości etnologiczne: opisywana tu forma obyczajów dotyczy przede wszystkim osmańskiego Stambułu i par muzułmańskich. Tradycja *mahr*u (daru ślubnego)³⁷ wywodzi się jeszcze z Arabii, ale przedstawione w interesującej nas książce fakty związane są z ówczesną Turcją.

²⁹ David Do Paço, *Women in Cross-Cultural Diplomacy in Late Eighteenth-Century Istanbul: A Social Approach*, „The Historical Journal” 2022, nr 65(3), s. 640–662, s. 643.

³⁰ Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, dz. cyt., s. 37.

³¹ Tamże, s. 39.

³² Tamże, s. 40.

³³ N. Demir, *Osman Bey*, dz. cyt., s. 46.

³⁴ Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, dz. cyt., s. 48.

³⁵ Tamże, s. 50.

³⁶ Tamże, s. 63.

³⁷ Dar ślubny, który otrzymuje panna młoda od mężczyzny w momencie zawarcia związku małżeńskiego.

Następny rozdział, *Kontrakt małżeński*, to opis formalności związanych z małżeństwem, które w islamie jest aktem prawnym, potocznie nazywanym kontraktem małżeńskim. Osman Bey nie ogranicza się do zarysu prawnego, ale opisuje też lokalne obyczaje związane z tym wydarzeniem. Taki sam ładunek etnologiczno-folklorystyczny niosą dwa kolejne rozdziały: opisują obyczaj (na podstawie casusu) nocy poślubnej (w islamie to noc ślubu) i rytuały dnia następnego. Dotyczą bardziej antropologii kulturowej niż socjologii.

Wbrew tytułowi (*Po ślubie*) rozdział szesnasty omawia praktyki poślubne w związku poligamicznym (realne życie małżeńskie), który jest tematem następnego rozdziału. Aspekty życia rodzinnego w muzułmańskim małżeństwie poligamicznym autor *Kobiet w Turcji* opisuje, opierając się na konkretnym przykładzie (casusie), jednak nie informuje czytelnika, na ile to *exemplum* jest reprezentacyjne, czy i jak często – choćby orientacyjnie – w społeczeństwie osmańskim takie przykłady się zdarzają. Mowa tu np. o braku zgody żony na inne (kolejne) małżonki. Opisywana przez Osmana Beya sytuacja braku takiej zgody dotyczy zamożnej rodziny i – jak się zdaje – należała do wyjątkowych zdarzeń. Na zakończenie Osman Bey konkluduje, że poligamia muzułmańska niekoniecznie wynika z lubieżności, często jest niezaplanowana i jest rezultatem braku systemu opieki społecznej nad wdowami w społeczeństwie muzułmańskim. W przypadku np. śmierci młodszego brata starszy bierze za żonę wdowę po nim, aby zapewnić jej i dzieciom utrzymanie³⁸.

Rozdział osiemnasty poświęcony jest „małżeństwu z czterema żonami” i tu autor

Kobiet w Turcji jednoznacznie rozprawia się z mitem o dużej liczbie takich związków: po prostu wymagają znacznych środków finansowych.

Utrzymywanie kilku kobiet na takiej samej stopie życiowej, zapewnienie im wszystkim równości traktowania i bezstronności jest obowiązkiem. Każda z nich musi zostać umieszczona w takiej samej, ale oddzielnej przestrzeni mieszkalnej, gdzie może całkowicie się odizolować. Wszystko, co się znajduje w każdym z takich mieszkań, meble, przedmioty toalety, a nawet niewolnicy, stają się jej wyłączną własnością³⁹.

I dalej:

Aby nie wzbudzać zazdrości wśród swoich kobiet, mąż, dobry muzułmanin, musi im rozdawać sprawiedliwie swoje dary i korzyści. Zobowiązany jest zapewnić im takie same suknie i taką samą biżuterię, żadna nie może być bardziej wystawna niż inna. Zasadą ta rozciąga się również na gotówkę: mąż musi pierwszego dnia miesiąca przekazać każdej z nich jednakową sumę uposażenia⁴⁰.

W następnym rozdziale Osman Bey zarysowuje reguły życia codziennego w takiego typu związkach, których kwintesencją jest to, że „działają według pewnych zasad narzuconych im przez władzę, moralność i obyczaje. Te zasady nabyły mocy prawa i nikt nie może od nich odstąpić [...]”⁴¹. Temat ten, opisany już za pomocą konkretnego, ironicznego terminu „poligamia dyplomatyczna”, został rozpatrzony w kolejnym rozdziale. Eufemistyczne określenie „poligamia dyplomatyczna” dotyczyło np. „chwilowych” związków małżeńskich zawieranych na czas hadżdżu, gdyż wówczas samotna

³⁹ Tamże, s. 114.

⁴⁰ Tamże, s. 115.

⁴¹ Tamże, s. 118.

³⁸ Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, dz. cyt., s. 112.

kobieta nie mogła wyjechać na pielgrzymkę do Mekki. Trzeba zauważyć, że sam autor *Kobiet w Turcji* dostrzega fakt, że termin ten dotyczył chwilowego zjawiska, będącego przejawem hipokryzji społecznej – zjawiska, które przestało istnieć po kilku latach i nie miało właściwie żadnego wpływu ani na sytuację kobiety w społeczeństwie osmańskim, ani na jej status.

Ostatni rozdział (przed *Wnioskami*) pierwszej części rozprawki poświęcony jest małżeństwom mieszanym, przy czym Osman Bey zalicza do nich wyłącznie małżeństwa muzułmanina z chrześcijankami (pomija np. małżeństwa muzułmanina z Żydówkami itp.). Być może wynikało to z faktu, że tylko takie w Stambule spotykał. Podkreśla ich asymetryczny charakter (muzułmanin może wziąć za żonę chrześcijankę, ale chrześcijanin nie może ożenić się z muzułmanką) i dokumentuje znaczną liczbę takich związków w państwie osmańskim w tamtym okresie. Warto przy okazji zauważyć, że w tym samym miejscu i czasie, tj. w ówczesnym osmańskim Stambule, zawierane były i inne małżeństwa mieszane: „Zdecydowana większość małżeństw »mieszanych« zawierana była pomiędzy Francuzami i Greczynkami, przy czym te ostatnie w momencie zawarcia związku przechodziły na katolicyzm”⁴². Konkluzja zamykająca część pierwszą książki rodzi postawione na końcu pytanie: Czy haremy i niewolnictwo są konieczne dla utrzymania integralności imperium osmańskiego? Odpowiadając, w zamierzeniu autora *Kobiet w Turcji*, są dwie pozostałe części rozprawki, jednak

wykraczają one poza zakres niniejszych badań i czytelnik, jeśli zechce je poznać, musi sięgnąć po tę niepospolitą książkę.

Trzeba skonstatować, że w swojej pracy Osman Bey poruszył wiele istotnych kwestii i opisał wiele aspektów życia społecznego kobiet w Turcji osmańskiej – życia silnie związanego z religią tam panującą. Przy tym zwrócił uwagę na te problemy, które nie były często poruszane ani zauważane w ówczesnej literaturze naukowej czy popularnonaukowej. Na przykład: zajął się poligamią muzułmańską (i różnymi jej przejawami) i jej wpływem na status kobiety, zróżnicowaniem statusu mężatki zależnie od jej pochodzenia etnicznego i konfesyjnego (małżeństwa mieszane), relacjami pomiędzy statusem kobiety w imperium osmańskim a krajem i miejscem, w którym mieszkała (np. Bałkany czy Wielka Syria, stołeczny Stambuł czy Tunis), związkami statusu kobiety z jej zamożnością i pozycją społeczną (w tym zamożnością i pozycją społeczną jej najbliższej rodziny), powiązaniem statusu kobiety ze stopniem religijnej ortodoksji muzułmańskiej w miejscu, w którym mieszkała itd. Czynnikiem religijnym (w tym szczególnie wpływ fundamentalizmu) decydował też o stopniu izolacji społecznej kobiety, ograniczeniu sfer jej aktywności życiowej do przestrzeni prywatnej, rodzinnej – domu, mieszkania. Ponadto autor *Kobiet w Turcji*, chyba jako pierwszy z Europejczyków, zauważył i podkreślił miejsce społeczne i funkcję kobiety „pracującej” w świecie islamu. Problem ten został szerzej ujęty dopiero w XX i XXI wieku. Tak na ten temat pisała np. Fariba Zarinebaf-Shahr: „Ponadto kobiety i młode dziewczęta zajmowały się chałupnictwem, pracując zarówno w swoich domach, jak i w nowo powstających

⁴² D. Celetti, *French Residents and Ottoman Women in 18th-Century Levant: Personal Relations, Social Control, and Cultural Interchange*, w: *Women, Consumption, and the Circulation of Ideas in South-Eastern Europe, 17th - 19th Centuries*, red. C. Vintilă-Ghițulescu, Leiden 2017, s. 47–64, s. 54.

manufakturach tekstylnych (bawełna, jedwab, moher) oraz przy tkaniu dywanów w warsztatach i fabrykach o napędzie parowym w drugiej połowie XIX wieku⁴³.

Reasumując: badana publikacja jest pracą pionierską, w wielu sferach wnikliwą i pełną detali. W sposób kreatywny porusza swiężą problematykę i mimo pewnych błędów, w tym metodologicznych, zachowała swoją wartość dla historyków, antropologów kultury, socjologów czy dla badaczy związanych ze studiami feministycznymi. Sądzę, że część krytyki tej pracy Osmana Beya jest związana z jego działalnością pamfletarską, a nie z merytoryczną oceną jego badań nad statusem kobiety w państwie osmańskim. Potwierdzają to też słowa Levisa Sullama:

Mimo to prawdą jest, że krytyka „chrześcijańskich uprzedzeń” Osmana Beya mogła również wywodzić się z perspektywy muzułmańskiej, tj. niechrześcijańskiej. Jednakże w swoich pismach na temat islamu nie wydaje się on obejmować krytycyzmem teologii i wiary islamskiej, ale przede wszystkim dokonuje antropologicznych obserwacji islamu z naukowej, a nie religijnej perspektywy⁴⁴.

W imperium osmańskim status kobiety ulegał przemianom i związany był ściśle z jej przynależnością do klasy społecznej, okresem historycznym, miejscem zamieszkania, wyznaniem i pozycją społeczną. Jedną z jej wyraźnych swobód była wolność ekonomiczna, przysługująca kobietom należącym do klasy posiadającej. Życie społeczne

kobiet zwykle ograniczała segregacja płciowa. Wiązało się to z pasywnością społeczną i izolacją w przestrzeni publicznej oraz działaniem ograniczonym jedynie do przestrzeni prywatnej: domu. Kobieta stanowiła byt społeczny: część rodziny. Do XIX wieku nie istniała edukacja publiczna dostępna dla kobiet, stąd ich wykształcenie ograniczało się do edukacji domowej, wraz z wszystkimi jej negatywnymi konsekwencjami. Dopiero od połowy XIX wieku rozwijać się zaczęły różne formy edukacji dla kobiet, w tym zawodowe. Jak twierdzi C.A. Kılıçkiran: „[...] Turczynki spotkały się z feminizmem sto lat przed 1923 r.”⁴⁵, co jednak nie zmienia faktu, że dopiero od powstania Republiki Tureckiej kobietom nadano wyższy status w państwie, i to zarówno w przestrzeni publicznej, jak i prywatnej. Turecka konstytucja z 1924 r. zaakceptowała bezpłatną i obowiązkową edukację na poziomie podstawowym dla mężczyzn i kobiet (art. 37). Dała im też prawo do głosowania i bycia wybranym w wyborach (art. 10 i 11)⁴⁶.

Chociaż opisywana publikacja ma już głównie walor historyczny, pozwala nam i współcześnie dostrzec fundamentalne kwestie związane z ideologicznym charakterem islamu i jego wpływem na życie społeczne, w tym na dylematy pojawiające się w dyskursie na temat miejsca i funkcji kobiety w dzisiejszym jego świecie. Nie wolno zapominać, że poligamia jest w islamie

⁴³ F. Zarinebaf-Shahr, *The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700–1850*, „International Labor and Working-Class History” 2001, nr 60, s. 141–152, s. 141.

⁴⁴ S. Levis Sullam, *Osman Bey's "The Conquest of the World by Jews" (1873): A Liberal Antisemitism?*, w: *Jews, Liberalism, Antisemitism. Palgrave Critical Studies of Antisemitism and Racism*, red. A. Green, S. Levis Sullam, London 2020.

⁴⁵ C.A. Kılıçkiran, *The Women's Movement in Turkey "We Also Existed Then"*, „Insight Turkey” 1997, nr 9, s. 103–112, s. 103.

⁴⁶ Szerzej o dalszych dziejach statusu kobiet patrz m.in.: Z.Y. Gündüz, *The Women's Movement in Turkey: From Tanzimat towards European Union Membership*, „PERCEPTIONS: Journal of International Affairs” 2004, nr 9(3), s. 115–134 lub E.E. Bilgiç, *The Image of Turkish Women as the Antithesis of the Ottoman Past: Representations of Women in the Newspapers of the Early Republican Era*, „International Journal of Communication” 2020, nr 14, s. 5463–5481.

dozwolona, że w różnych nurtach tej religii stopień uprzedmiotowienia kobiet jest wyso-ki i zachodnie pojęcie równości praw i obo-wiązków dla mężczyzn i kobiet nie jest toż-same z założeniami tej religii. W ostatnich latach Turcja przechodzi głębokie przemiany: m.in. dąży do odgrywania roli jednego z wielkich światowych mocarstw, w czym ma coraz większe sukcesy, szczególnie na are-nie polityki bliskowschodniej w basenie Mo-rza Śródziemnego i w Azji Środkowej. Ten powrót do tradycji osmańskiej wiąże się z re-konstrukcją roli religii jako jednego z głów-nych czynników transmitujących tradycję, tj. etos imperium polityczno-religijnego, kalifa-tu. Mustafa Kemal Atatürk zlaicyzował Tur-cję, ale zapoczątkowana przez niego polity-ka najwyraźniej dobiega kresu. Stąd coraz silniejszy wpływ islamu na życie społeczne i polityczne Turcji, stąd wewnętrzne konflik-ty religijne (rugowanie zwolenników Fethul-laha Gülena) i – w konsekwencji – powrót do konwencjonalnej muzułmańskiej koncep-cji kobiety jako opiekunki ogniska domo-wego. Chusty na głowach kobiet zakazane

do niedawna znowu przeważają w miejscach publicznych, następuje stopniowa deprecjacja statusu społecznego kobiet.

Dlatego analizy Osmana Beya znowu sta-ją się aktualne, nie dotyczą już czegoś mi-nionego. Dodatkowo trzeba podkreślić, że absolutna większość dzisiejszych socjologów zajmujących się kwestią kobietą w świecie islamu całkowicie pomija rolę i miejsce ko-biety w małżeństwie poligamicznym, bra-kuje analiz zarówno antropologicznych, jak i psychologicznych dotyczących statusu po-szczególnych członków takich rodzin, hie-rarchii tych członków, relacji wewnętrznych w tego typu rodzinach itd. W ważniejszych, sztandarowych publikacjach naukowych pomija się też ustawicznie problem niewol-nictwa, w tym niewolnictwa seksualnego kobiet, i pozostawia się ten temat żurnalisty-ce. W swoim niewielkim traktacie Osman Bey zidentyfikował i wyłonił tę kwestię, która nie tylko pozostaje aktualna, ale wręcz staje się coraz bardziej rozpowszech-niona i obecna nie tylko w krajach Półwy-spu Arabskiego czy Afryki, ale i w Europie.

Bibliografia

Badem C., *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Brill, Leiden 2010.

Barzilai-Lumbroso R., *Turkish Men and the History of Ottoman Women: Studying the History of the Ottoman Dynasty's Private Sphere through Women's Writings*, "Journal of Middle East Women's Studies" 2009, t. 5, nr 2, s. 53–82.

Brechtken M., *Osman Bey*, w: *Handbuch des Antisemitismus. Enmity against Jews in the past and present*, Vol. 2/2: *People L–Z*, red. W. Benz, De Gruyter Saur, Berlin 2009.

Bilgiç E.E., *The Image of Turkish Women as the*

Antithesis of the Ottoman Past: Representations of Women in the Newspapers of the Early Republican Era, "International Journal of Communication" 2020, nr 14, s. 5463–5481.

Boase F., *Modern English Biography*, vol. 2, Frank Cass & Co. Ltd, London 1965, <https://www.gutenberg.org/files/71046/71046-0.txt> [dostęp: 7.10.2023]. Library of Congress, Washington, USA, <https://id.loc.gov/authorities/names/no2014093081.html> [dostęp: 7.10.2023].

Celetti D., *French Residents and Ottoman Women in 18th-Century Levant: Personal*

- Relations, Social Control, and Cultural Interchange*, w: *Women, Consumption, and the Circulation of Ideas in South-Eastern Europe, 17th-19th Centuries*, red. C. Vințilă-Ghițulescu, Brill, Leiden 2017.
- Do Paço D., *Women in Cross-Cultural Diplomacy in Late Eighteenth-Century Istanbul: A Social Approach*, "The Historical Journal" 2022, nr 65(3), s. 640–662.
- Demir N., *Osman Bey (Frederick Millingen)'e göre XIX. Yüzyılda Türk Kadınının Toplumsal Konumu*, „Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi” 2006, nr 46 (1), s. 41–51.
- Gündüz Z.Y., *The Women's Movement in Turkey: From Tanzimat towards European Union Membership*, "PERCEPTIONS: Journal of International Affairs" 2004, nr 9(3), s. 115–134.
- Halaby G., *Melek Hanım: An Ottoman among the Greeks*, w: *Three Centuries of Travel Writing by Muslim Women*, red. S. Lambert-Hurley, D. Majchrowicz, S. Sharma, Indiana University Press, Bloomington 2022.
- Harem Histories. Envisioning Places and Living Spaces*, red. M. Booth, A. Afsaruddin, Y. Noorani, I.C. Schick, N.M. El Cheikh, Duke University Press, Durham 2010.
- Hunt M. R., *Women in Eighteenth-Century Europe*, Longman, New York 2010.
- Kılıçkiran C.A., *The Women's Movement in Turkey* "We Also Existed Then", "Insight Turkey" 1997, nr 9, s. 103–112.
- Koç F., Koca E., *The Westernization Process in Ottoman Women's Garments: 18th Century~20th Century*, "Asian Journal of Women's Studies" 2007, t. 13, z. 4, s. 57–84.
- Koran*, tłum. J. M. Tarak Buczacki, nakładem Aleksandra Nowoleckiego, Warszawa 1858.
- Levis Sullam S., *Osman Bey's "The Conquest of the World by Jews" (1873): A Liberal Antisemitism?*, w: *Jews, Liberalism, Antisemitism. Palgrave Critical Studies of Antisemitism and Racism*, red. A. Green, S. Levis Sullam, Palgrave Macmillan, London 2020.
- Osman-Bey, *Les femmes en Turquie*, Ancienne Maison Michel Lévy Frères, Paris 1878.
- Osman Bey, *The Conquest of the World by the Jews. An Historical and Ethnical Essay*, [*La conquête du monde par les Juifs*, Basel 1903], <https://www.cherrytreechopper.com/2020/08/the-conquest-of-world-by-jews.html?msclkid=56b12bc5c73411ec89c9070c2a7660df> [dostęp: 7.10.2023].
- Zarinebaf-Shahr F., *The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700–1850*, "International Labor and Working-Class History" 2001, nr 60, s. 141–152.

Życie codzienne kobiet w XIX-wiecznym imperium osmańskim oczyma Osmana Beya. Perspektywa socjologiczno-antropologiczna końca XIX wieku

Abstrakt

Problematyka kobieca w imperium osmańskim widziana oczyma Osmana Beya, oficera w służbie osmańskiej, stała się treścią wydanej w 1848 r. książki zatytułowanej *Kobiety w Turcji* (*Les femmes en Turquie*). Autor tej publikacji podzielił zawarty w niej materiał na trzy części: 1. *Turcy i ich kobiety*, 2. *Niewolnictwo i harem*, 3. *Harem sułtański*. Opis znajdujący się w książce reprezentuje punkt widzenia preantropologii kulturowej, przedstawia wszechstronnie różne aspekty socjologiczne miejsca kobiety w ówczesnym

społeczeństwie kalifatu osmańskiego, analizuje przyczyny takiego, a nie innego jej usytuowania, opisuje i interpretuje osobliwości statusu kobiety jako żony, matki, nałożnicy i niewolnicy. Autor *Kobiet w Turcji* podejmuje także próbę komparatystyki międzykulturowej odnośnie do tego tematu, porównując stan wybranych kwestii w judaizmie, chrześcijaństwie i ówczesnym islamie.

Słowa kluczowe: Turcja osmańska, XIX wiek, kobieta, Osman Bey, islam

Woman in everyday life in the 19th-century Ottoman Empire – through the eyes of Osman Bey. Sociological and anthropological perspective of the end of the 19th century

Abstract

Women's issues in the Ottoman Empire seen through the eyes of Osman Bey, an officer in the Ottoman service, became the content of a book published in 1848 entitled "Women in Turkey" (*Les femmes en Turquie*). The author divided the material of this publication into three parts: 1. Turks and their women 2. Slavery and harem and 3. Sultan's harem. The description presented in the book is offered from the point of view of pre-cultural anthropology, presents comprehensively various

sociological aspects of a woman's place in the society of the Ottoman Caliphate at that time, analyzes the causes, describes and interprets the peculiarities of her status as a wife, mother, concubine and slave. He also attempts an intercultural comparative study of this topic - comparing the state of selected issues in Judaism, Christianity and Islam at that time.

Keywords: Ottoman Türkiye, 19th century, woman, Osman Bey, Islam

ZBIGNIEW LANDOWSKI: dr arabistyki, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, specjalizuje się w badaniach nad islamem, muzułmańską Azją Środkową i politycznym wymiarem islamu współczesnego. Adiunkt Instytutu Historii UG. Tłumacz literacki i audiowizualny.

Autor książek, m.in.: *Sufizm* [2010], *Leksykon świata arabskiego* [2008] oraz *Islam – nurty, odłamy* [2008], *Arabistyka w PRL*

(1945-1990): *narodziny, historia, modernizacja* [2021], *Arabiści w Polsce (1945–1990)* [2023].

Przetłumaczył m.in. (z ang.) *Afaf Lutfi As-Sajjid Marsot, Historia Egiptu* [2009], (z ros.) *Z dziejów Polaków w Kazachstanie: 1936–1956* [2006], (na ang. z pol. i ukr.) *Poland and Ukraine Poles and Ukrainians: relations after 1990* [2021].

e-mail: zbigniew.landowski@ug.edu.pl